

Karel Mollen (met donker pak en bolhoed) en George Oxer (met licht pak en bolhoed), valkenier van de Old Hawking Club, met medewerkers en toeschouwers en valken op een cagie, Valkenswaard 1907 (bron: Robertpeels - Eigen werk, CC BY-SA 4.0, Wikipedia)

Valkenier Karel Mollen als preparateur, 1912-1931

Justin J.F.J. Jansen

Karel Mollen (Valkenswaard) is in de vakliteratuur vooral bekend als valkenier, de laatste die dit ambacht in Valkenswaard nog professioneel uitoefende (Peels-Mollen 2021: 172). Minder bekend is dat hij ook als preparateur werkte: hij zette in opdracht van derden vogels en zoogdieren op, een kant van zijn werk die tot nu toe nauwelijks is beschreven.

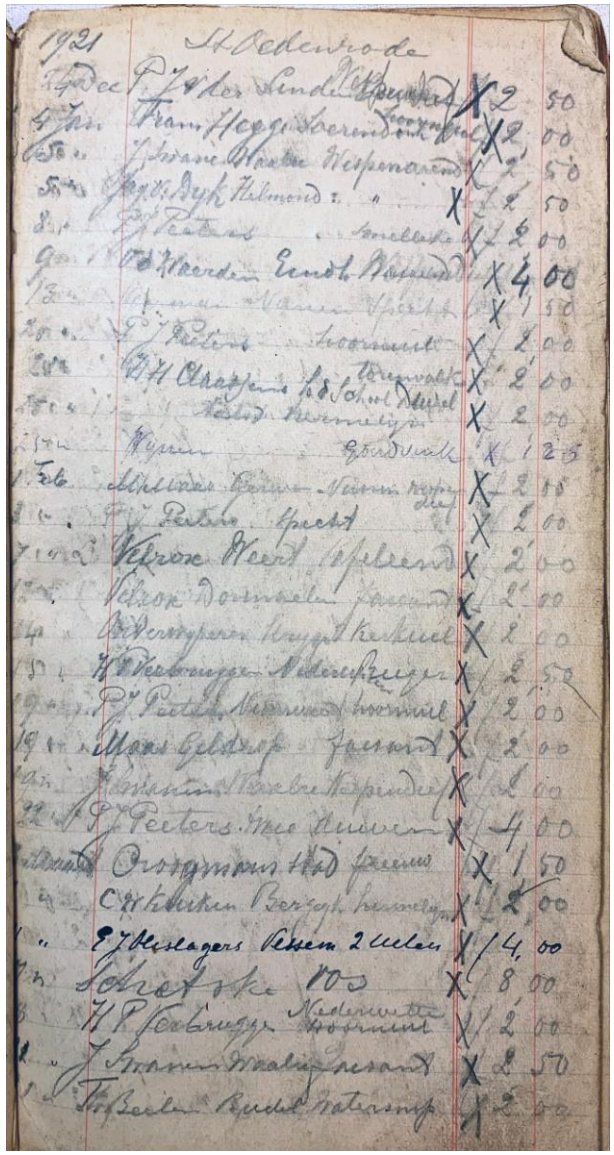
Zijn opzettersregister, een kasboekachtig overzicht dat vermoedelijk werd bijgehouden in een zakelijk journaal, beslaat in elk geval de periode van 26 januari 1912 tot 6 juni 1931. Per opdracht zijn de datum, de naam en woonplaats van de opdrachtgever doorgaans genoteerd, alsmede vaak de soort of het dier en het betaalde bedrag in guldens - in totaal 1.728 opdrachten, goed voor minstens 1.682 dieren.

Dat een amateurpreparateur zijn werk zo gedetailleerd bijhield, is op zichzelf al bijzonder. Mollen dreef zijn opzetpraktijk naast, en waarschijnlijk mede dankzij, zijn bekendheid als valkenier en het register geeft daardoor een zeldzaam kijkje in de vraag naar opgezette dieren in de streek rond Eindhoven in het eerste kwart van de twintigste eeuw. Nederlandse soortnamen en dialect- of spellingsvarianten in het handschrift - zoals 'Kuikendief' voor Kiekendief - zijn genormaliseerd en gecontroleerd aan de hand van Eigenhuis (2004).

Het register als bron

Het register bevat 1.728 geregistreerde opdrachten, samen goed voor minstens 1.682 individuele exemplaren; het verschil ontstaat doordat een deel van de opdrachten meerdere dieren in een post combineert (zie paragraaf 3). Zoals bij ieder handgeschreven kasboek zijn niet alle gegevens foutloos overgeleverd.

Van 18 opdrachten ontbreekt de dag, van 6 de maand. Een klein aantal regels - twaalf van de 1.728 - is in het brondocument bovendien doorgestreept over een of meer velden. Dat komt apart aan bod in de paragraaf ‘Mogelijk bedorven exemplaren’.

Een pagina uit het opzettersregister.

Resultaten

Jaarlijkse spreiding

Het aantal opdrachten per jaar vertoont een duidelijk patroon (tabel 1). In de jaren van de Eerste Wereldoorlog (1914-1918) bleef de productie bescheiden: van 30 opdrachten in het slechtste jaar (1914) tot 76 in 1917.

Tabel 1. Aantal opdrachten, aantal opgezette dieren en omzet in guldens per jaar.

Jaar	Opdrachten	Dieren	Omzet (*f*)
1912	22	15	35,50
1913	38	22	77,75
1914	30	16	52,75
1915	62	38	112,75
1916	51	43	100,25
1917	76	74	149,50
1918	62	64	128,75
1919	91	84	170,50
1920	124	127	281,50
1921	152	157	349,50
1922	166	163	333,50
1923	166	168	337,75
1924	122	122	240,00
1925	100	102	202,25
1926	91	92	171,75
1927	76	76	138,25
1928	82	92	165,25
1929	101	104	204,00
1930	86	93	169,75
1931	26	27	53,50 (t/m juni)

Vanaf 1919 volgde een sterke groei die culmineerde in de jaren 1921-1923, met respectievelijk 152, 166 en 166 opdrachten - de onbetwiste piek van Mollens praktijk, waarin hij gemiddeld meer dan drie opdrachten per week behandelde. Daarna daalde de productie geleidelijk naar 80 tot 100 opdrachten per jaar, een niveau dat tot het einde van het register (medio 1931) redelijk stabiel bleef.

Gemiddeld zette Mollen, over de achttien volledige jaren 1913-1930, ruim 91 dieren per jaar op (1.682 dieren in totaal over 19,5 jaar). In de topjaren 1921-1923 lag dit aantal ruim boven de 150; in de zwakste jaren (1913, 1914) onder de 25.

Goede en slechte jaren

Zet je het jaarlijkse aantal opdrachten af tegen het gemiddelde (93 per jaar, met een standaarddeviatie van 40), dan springen drie topjaren en drie zwakke jaren er duidelijk uit. De topjaren zijn 1921 (152 opdrachten), 1922 (166) en 1923 (166) - samen bijna een kwart van alle opdrachten in het register. Dat valt samen met de eerste jaren van economisch herstel na de Eerste Wereldoorlog, toen ook de jacht en daarmee het gebruik van preparateurs weer op gang kwam. De zwakste jaren zijn 1913 (38), 1914 (30) en, in mindere mate, 1916 (51): de vooroorlogse en vroege oorlogsjaren, waarin de praktijk kennelijk nog moest worden opgebouwd en de oorlogsomstandigheden - mobilisatie, schaarste, beperkte bewegingsvrijheid in het grensgebied - de aanvoer van dieren drukten. Na de piek van 1921-1923 zakte de productie geleidelijk terug naar 75 tot 100 opdrachten per jaar, een niveau dat tot 1931 standhield zonder verdere sterke uitschieters.

Het register begon in het jaar dat de Vogelwet 1912 in werking trad, de eerste Nederlandse wet die vrijwel alle inheemse vogels wettelijk beschermde. Op Mollens praktijk lijkt dit weinig effect te hebben gehad - het aantal opdrachten groeide in de jaren erna juist gestaag door, met 1921 zelfs als een van de topjaren. Ook de Jachtwet van 1923, die de jacht ondergeschikt maakte aan de bestrijding van landbouwschade, is niet terug te zien als een duidelijke knik in de cijfers. Kennelijk bleven gevonden, gestroopte of anderszins verkregen vogels gewoon bij de preparateur terechtkomen, wetgeving of niet.

Geografisch bereik

De opdrachtgevers kwamen overwegend uit een straal van 30 tot 40 kilometer rond Eindhoven. Eindhoven zelf levert de meeste opdrachten (223), gevolgd door Leende (101), Waalre (95), Weert (93), Budel (68), Bergeijk (38), Someren (31) en Helmond (30). Drie destijds nog zelfstandige plaatsen die in 1920 door Eindhoven werden geannexeerd - Stratum (33), Strijp (27) en Tongelre (20) - staan in het register nog

apart genoteerd; samengeteld met Eindhoven zelf komt 'Groot-Eindhoven' daarmee op 303 opdrachten, ruim 17% van het totaal. Het register telt 101 verschillende plaatsnamen en 1.053 unieke naamplaats combinaties: een brede, weinig geconcentreerde klantenkring.

Zoogdieren en vogels

Van de 1.682 in het register herleidbare exemplaren zijn er 1.446 vogel (86,0%), 222 zoogdier (13,2%) en 14 niet nader te determineren (0,8%; grotendeels ongespecificeerde bulkorders als 'vijf stuks' of een enkele 'valk' zonder soortaanduiding).

Tabel 2. Opgezette zoogdieren naar soort.

Soort	Aantal
Eekhoorn	84
Wezel	51
Bunzing	24
Hermelijn	17
Vos	14
Ree	10
Kat	3
Hond	3
Egel	3
Rat	2
Fret	2
Das	2
Marmot	2
Vleermuis	2
Hamster	1
Muis	1
Mol	1

Onder de zoogdieren (tabel 2) overheersen kleine roofdieren en knaagdieren: Eekhoorn (84), Wezel (51), Bunzing (24) en Hermelijn (17) vormen samen 176 van de 222 zoogdieren, bijna 80%. Vos (14) en Ree (10) zijn de enige grotere zoogdieren van betekenis. Een handvol huisdieren - Kat, Hond, Marmot en Hamster, samen negen stuks - valt duidelijk uit de toon en betreft vermoedelijk overleden gezelschapsdieren van particulieren.

Wilde vogels versus kooi- en volierevogels

Binnen de 1.446 vogels valt een duidelijk onderscheid te maken tussen in het wild bemachtigde vogels en vogels die als huisdier of sierdier werden gehouden. Tot die laatste groep behoren parkiet (36), Goudfazant (8), papegaai (7), Kanarie (5), Kip (4), krielhen (2), Postduif (2), pauw (1), Rijstvogel (1), Swinhoes Fazant (1), Zilverfazant (1) en Oost-Indische Duif (1): samen 69 exemplaren, ofwel 4,8% van alle vogels. De overige 1.377 vogels (95,2%) zijn wilde soorten.

Mollens praktijk steunde dus vooral op jacht- en vondstmateriaal, met een klein maar herkenbaar bijproduct van overleden kooi- en sierpluimvee. Parkieten vormen met 36 stuks veruit de grootste post binnen die kooivogels en wijzen op een lokale populariteit van deze vogel als huisdier in het interbellum.

Meest opgezette soorten

Tabel 3 toont de meest voorkomende vogelsoorten (n >= 13). Uilen en roofvogels domineren de lijst: samen zijn Kerkuil, Ransuil, Velduil, Steenuil en 66 niet nader gedetermineerde 'uilen' (315 exemplaren in

Tabel 3. Meest voorkomende vogelsoorten (n≥13).

Soort	Aantal
reiger (onbepaald)	112
Kerkuil	111
Fazant	109
Sperwer	92
uil (onbepaald)	66
Ransuil	65
Wespendief	64
Roerdomp	56
Kiekendief	50
Velduil	40
specht (onbepaald)	39
Torenvalk	37
Wulp	32
Waterhoen	28
Gaai	27
Steenuil	26
IJsvogel	24
Ekster	20
Kokmeeuw	20
Wielewaal	15
Buizerd	15
Spreeuw	15
Grutto	13

totaal) en roofvogels als Sperwer, Wespendief, Kiekendief, Torenvalk en Buizerd (288 exemplaren) goed voor ruim 35% van alle opgezette dieren. Reiger (112), Kerkuil (111) en Fazant (109) zijn de drie meest opgezette soorten; de Sperwer (92) is de meest opgezette roofvogel.

Seizoenspatroon

Er is een duidelijke piek in oktober (219 opdrachten) en november (210), gevolgd door januari (176) en februari (148). Dat patroon volgt de Nederlandse jachtseizoenen op de voet: het najaar is de piekperiode voor afschot van waterwild, fazanten, roofvogels en weidevogels, die vervolgens ter opzetting werden aangeboden. De lage aantallen in juni (69) en mei (106) weerspiegelen het gesloten seizoen voor de meeste soorten. De hoge aantallen in januari en februari zijn deels te herleiden tot in het najaar geschoten exemplaren die pas later werden gebracht, en deels tot afschot van overwinterende soorten als Velduil en Ransuil.

Prijsstructuur en prijsontwikkeling

De gehanteerde tarieven waren consistent en relatief bescheiden. Voor kleine vogels en kleine zoogdieren (Wezel, Hermelijn, Parkiet) vroeg Mollen doorgaans *f* 1,25 tot *f* 1,50. Voor middelgrote vogels als Uilen, Sperwers en Duiven gold een standaardtarief van *f* 2,-. Grote vogels (Reigers, Kraanvogels, Roerdompen) kostten *f* 2,- tot *f* 4,- en zoogdieren als Eekhoorns en Vossen *f* 2,- tot *f* 8,-. Het gemiddelde bedrag per opdracht over de hele periode bedroeg *f* 2,05 (n = 1.705 opdrachten met een genoteerd bedrag; bij 23 opdrachten ontbreekt het bedrag).

Een lineaire trendberekening over 1912-1931 laat vrijwel geen structurele prijsstijging zien: de helling van de trendlijn is nagenoeg nul (+0,0002 gulden per jaar). Wel is er een duidelijke, tijdelijke uitschieter: in 1920 en 1921 lag het gemiddelde bedrag per opdracht met *f* 2,33 en *f* 2,30 aantoonbaar hoger dan in de jaren ervoor en erna (rond *f* 1,9-2,0). Die piek valt samen met de naoorlogse inflatiegolf van 1919-1921 en met de drukste periode van Mollens praktijk; vanaf 1922 zakte het gemiddelde tarief terug naar het niveau van rond de *f* 2,- en bleef daar, ondanks de dalende omzet in de jaren twintig, stabiel tot 1931. Mollen lijkt zijn tarieven dus niet structureel te hebben verhoogd, maar wel tijdelijk te hebben laten meebewegen met de naoorlogse prijsstijgingen. De hoogste, gedocumenteerde factuur - *f* 12,- voor een Steenuil gecombineerd met een Kiekendief - betrof een samengestelde opdracht uit 1921.

De totale gedocumenteerde omzet bedraagt *f* 3.486,75. Dat is een onderschatting: bij 23 opdrachten ontbreekt het bedrag, en gecombineerde opdrachten (meerdere dieren voor één bedrag) zijn als een post geteld. De werkelijke opbrengst over de hele periode lag vermoedelijk tussen *f* 3.550,- en *f* 3.700,-.

Klantenstructuur

De meest trouwe klant is De Wit Notaris, die 37 opdrachten plaatste - ruim 2% van de totale productie - en overwegend watervogels, uilen en zangvogels liet opzetten, wat op een brede verzamelinteresse wijst. Ook Th. Beelen (26 opdrachten), Korting (22), F. v. Gardingen (21) en P.J. Peeters (19) behoorden tot de vaste klantenkring. Daarnaast maakten scholen gebruik van Mollens diensten: HBS'en, kweekscholen en gymnasiums in Eindhoven en omgeving lieten regelmatig vogels opzetten, vermoedelijk voor lesdoeleinden in de natuur- en dierkunde. Opvallend is verder hoeveel gezagsdragers en geestelijken in het register voorkomen. Verscheidene burgemeesters uit de regio lieten vogels opzetten, evenals enkele militairen. Ook geestelijken en kloosterordes waren goede klanten: pastoors en kapelaans komen tientallen keren voor, en de Augustijnen te Eindhoven bestelden tussen 1912 en 1916 minstens 17 opzetwerken, van

Eekhoorn en Sperwer tot Wielewaal en Roerdomp. Ook elders in de regio lieten paters en kloosterzusters af en toe een vogel opzetten.
Ook J. de Haan komt opvallend vaak terug (21 opdrachten). Het gaat hier om Jac. (Jacobus Henricus Hubertus) de Haan (1902-1985), bankier te Weert, die een eigen vogelverzameling opbouwde en geregeld aan P.A. Hens rapporteerde. De Haan schreef zelf dat hij ook vogels kocht bij "Karel Mollen (valkenier te Valkenswaard)" (Jansen 2014: 60) - een mooie bevestiging van precies de klantrelatie die dit register laat zien. In augustus 1926 bracht hij bovendien een bezoek aan Mollen en nam bij die gelegenheid een uitgebreid interview met hem af over diens vogelwaarnemingen rond Valkenswaard, destijds uitgetypt door P.A. Hens en later gepubliceerd (Jansen 2023). Mollen en zijn opdrachtgevers hadden dus kennelijk vaker dan alleen zakelijk contact.

Connectie met de valkeniers praktijk
Zijn ervaring als valkenier lijkt Mollens positie als preparateur mede te hebben bepaald. Klassieke valkeniersvogels - Sperwer (92), Kiekendief (50), Torenvalk (37), en in kleinere aantallen Smelleken en Boomvalk - maken een flink deel uit van de 288 roofvogels in het register, met de Sperwer als meest opgezette roofvogel.

Tegelijk reikt de praktijk duidelijk verder dan het valkeniersdomein: de hoge aantallen Kerkuilen, Reigers, Roerdompen en Fazanten wijzen op een breed publiek van jagers, boeren en burgerlijke verzamelaars.

Zeldzame en bijzondere soorten
Het register bevat een flink aantal destijds en/of lokaal zeldzame soorten (tabel 4). Opvallend is dat vier Notenkrakers, de Jan-van-Gent, de twee Grote Trappen, de Roodkeelduikers, de Grote Jager en de Middelste Zaagbek ontbreken bij van Erve et al. (1967). Er mag vanuit gegaan worden dat de meeste vogels verzameld zijn in de directe omgeving van de woonplaats en zo spoedig mogelijk naar Mollen gebracht zijn. Vrieskisten en auto's bestonden wel, maar waren weinig aanwezig bij gewone woonhuizen.

Tabel 4. Lokaal en/of destijds zeldzame soorten in het register, met vermelding van naam en woonplaats van de opdrachtgever.

Soort	Datum	Opdrachtgever	Plaats
Notenkraker	20 sep 1913	Meerstad	Eindhoven
Notenkraker	8 okt 1913	Blijerveld	Heeze
Notenkraker	15 okt 1913	H.B. School	Eindhoven
Notenkraker	15 okt 1913	Nijssen	Eindhoven
Kraanvogel	15 okt 1913	Nijssen	Eindhoven
Kraanvogel	23 okt 1915	H. v. Aubel	Weert
Kraanvogel	3 nov 1923	Piet Peeters	Weert
Kraanvogel	3 nov 1923	Smeets	Kelpen
Jan van Gent	14 apr 1917	Goossens	Middelbeers
Grote Trap	21 nov 1919	H. Keunes	Budel
Grote Trap	5 jan 1924	P.H. v. Rooy	St. Oedenrode
Kwartelkoning	6 okt 1919	Piet Peeters	Weert
Kwartelkoning	12 sep 1923	M. v. Gemert	Oirschot
Kwartelkoning	8 sep 1924	Van Dijk	Leende
Roodkeelduiker	8 feb 1924	Th. Beelen	Son
Roodkeelduiker	19 feb 1926	M.v. Gemert	Mierlo
Zwarte Specht	13 mei 1924	Rijksveldwachter	Veldhoven
Zwarte Specht	15 okt 1928	J. v.d. Dungen	-
Grote Jager	6 dec 1922	K.J. de Koning	Tongelre (Eindhoven)
Kleine Mantelmeeuw	20 aug 1923	Korting	Tongelre (Eindhoven)
Middelste Zaagbek	15 jan 1924	P.H. v. Rooy	St. Oedenrode

Een bijzondere vermelding verdient ook A.J. Smulders uit Nuenen, die op 6 oktober 1922 een wezel liet opzetten. Het patroniem, de tien opdrachten in totaal en de expliciete plaatsaanduiding Nuenen wijzen vrijwel zeker op Antonius Josephus Smulders (1886-1958). Deze Smulders was zelf een productief vogel-verzamelaar: tussen 1909 en 1938 leverde hij meer dan 200 balgen en eieren aan het toenmalige Rijksmuseum voor Natuurlijke Historie te Leiden (thans Naturalis Biodiversity Center), afkomstig uit de omgeving Nuenen/Tongelre.

Daaronder bevindt zich de op 25 november 1909 te

Nuenen verzamelde Klapekster die in 2021 als eerste Nederlandse (en chronologisch tweede Europese) waarneming van de Siberische Noordelijke Klapekster *Lanius borealis sibiricus* werd aanvaard door de CDNA (Jansen et al. 2022). Diezelfde Smulders liet op 1 mei 1929 zelf nog een Klapekster bij Mollen opzetten - deze vogelfamilie bleef hem kennelijk bezighouden.

Mogelijk bedorven exemplaren

Twaalf van de 1.728 regels zijn in het handschrift doorgestreept, over wisselende combinaties van velden (naam, plaats, soort en/of bedrag). Vermoedelijk gaat het om dieren die bij aankomst al te ver ontbonden of anderszins onbruikbaar waren om te worden opgezet, waarna de order achteraf - geheel of gedeeltelijk - werd doorgehaald. Deze kleine groep vertoont geen bijzonder patroon in soortensamenstelling, van Sperwer en Buizerd tot Parkiet en Kanarie, maar geeft wel een zeldzaam kijkje in de praktische keerzijde van het vak: niet elk aangeboden dier kon daadwerkelijk worden verwerkt.

Conclusie

Het Mollenregister schetst het beeld van een substantiële, goed georganiseerde, particuliere preparateurpraktijk, actief van tenminste 1912 tot 1931 in Noord-Brabant. Met 1.728 gedocumenteerde opdrachten, 1.682 opgezette exemplaren - gemiddeld ruim 91 dieren per jaar - en een totale gedocumenteerde omzet van *ƒ* 3.486,75 is het een uitzonderlijke bron voor de Nederlandse collectie- en preparateurs geschiedenis, met een detailniveau dat voor een amateur-preparateur ongewoon is.

De praktijk piekte in 1921-1923, kende een duidelijk seizoenspatroon rond de jachttijd, en werd voor 86% gevoed door wilde vogels tegenover 13% zoogdieren en een klein aandeel (4,8% van de vogels) kooi- en sierpluimvee. Prijzen bleven de hele periode stabiel rond *ƒ* 2,- per opdracht, met een tijdelijke naoorlogse piek in 1920-1921. Het register bevat daarnaast een reeks zeldzame en bijzondere waarnemingen - met de Notenkraker-invasie van 1913 als meest aansprekende voorbeeld - en een klein aantal doorgestreepte regels die vermoedelijk bedorven exemplaren betreffen.

Vervolgonderzoek naar de periode voor 1912 en een vergelijking met museumcollecties in de regio kan verdere context bieden voor de herkomst van de vogels en zoogdieren die Mollen opzette.

Dankwoord

De Karel Mollen Stichting wordt bedankt voor het ter beschikking stellen van het boekje. Grote dank aan Robert Kuipers voor het in een database zetten van alle gevallen.

Literatuur

Eigenhuis, K.J. 2004. Verklarend en etymologisch woordenboek van de Nederlandse vogelnamen. Fontaine Uitgevers, 's-Graveland.

Erve, F.J.H. van, H.K.M. Moller Pillot, A.B.L.M. Wittgen, S. Braaksma, W.H.Th. Knippenberg & V.F.M. Langenhoff 1967. Avifauna van Noord-Brabant. Van Gorcum, Assen.

Jansen, J. 2014. Historische vogelcollecties De Blieck en Kiggen. Natuur.oriolus 80(2): 60-61.

Jansen, J.J.F.J. 2023. Een interview met Karel Mollen in augustus 1926. Blauwe Klauwier 49(2): 25-26.

Jansen, J.J.F.J., P. Kamminga, M. Brandsma, R. Yosef & P. de Knijff 2022. Siberische Noordelijke Klapekster bij Nuenen in november 1909. Dutch Birding 44: 354-359.

Peels-Mollen, J. 2021. Karel Mollen - de laatste Valkenier. Valkenswaard.

Justin J.F.J. Jansen, Naturalis Biodiversity Center, justin.jansen@naturalis.nl